

Üniversitelerin Neoliberal Dönüşümü: Bologna Süreci ve Bilimsel Bilgi Üretimine İlişkin Eleştirel Bir Değerlendirme¹

Ebru Eren²

Bu çalışma, neoliberal politikaların üniversiteler üzerindeki etkilerini bilimsel bilgi üretim süreçleri odağında incelemeyi amaçlamaktadır. Özellikle Avrupa yükseköğretim alanında Bologna süreci sonrasında hız kazanan yapısal dönüşümler, üniversitelerin piyasa odaklı yönelimlerini daha görünür ve kurumsal hâle getirmiştir. Her ne kadar girişimci ve piyasa odaklı üniversite modeli Anglo-Sakson yükseköğretim sistemlerinde daha erken dönemlerden itibaren mevcut olsa da, Bologna süreci bu yaklaşımın Avrupa genelinde yaygınlaşmasına ve yükseköğretim politikalarının rekabet, performans ve verimlilik ekseninde yeniden yapılandırılmasına zemin hazırlamıştır. Bu durum, bilimsel bilgi üretiminin sermaye ve piyasa dinamikleriyle daha yakın ilişkilenebilmesine yol açmıştır. Son yıllarda piyasa hâkimiyetinin bilimsel çalışma faaliyetlerinin yürütülmesinde daha etkili bir hale geldiği artık daha açık bir şekilde görülmektedir. Akademik kapitalizm, üniversiteleri, bilimsel bilginin tarafsız ve kamusal bir değer olarak görülmesinden uzaklaştırarak piyasa taleplerine hizmet eden kurumlara dönüşmesine yol açmaktadır. Üniversitelerin neoliberal politikalarla yeniden yapılandırılması süreci aynı zamanda bilimsel bilginin metalaşmasına da yol açmaktadır. Bu süreç, bilim insanlarını ve araştırmacıları, toplumsal yarar yerine piyasa ihtiyaçlarına yönelik çalışmalar yapmaya teşvik ederken, aynı zamanda akademik özerkliği önemli derecede tehdit etmektedir. Akademik alanın kendi özerkliğini yitirerek piyasa kuralları tarafından yönetilmesi ve bu egemen ideolojinin etkisi altında olma durumu akademisyenlerin bilimsel araştırma faaliyetlerini yürütme sürecinde yoğun bir baskı yaratmaya devam etmektedir.

Üniversitelerin piyasa egemenliğine giderek daha fazla girmesi sonucunda akademik özerklikten artık neredeyse söz edilemez hale gelmesi, bilimsel bilgi

¹ Bu çalışma, yazarın “*The Neoliberal Transformation of Universities: A Critical Assessment of Academic Capitalism, Academic Autonomy and the Production of Scientific Knowledge*” başlıklı makalesinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş bir bölümünü içermektedir. Söz konusu makale, *Journal for Critical Education Policy Studies*, dergisinde Yıl, 2025, Cilt 22, Sayı 3’te yayımlanmıştır.

² ebru.eren.ebr@gmail.com

üretimini ağırlıklı olarak piyasa çıkarlarına odaklı olması ve kamu yararının her geçen gün giderek daha fazla göz ardı edilmesi, bilim insanlarının önünde önemli bir problem olarak durmaya devam etmektedir. Buradan hareketle bu çalışma, akademik kapitalizmin yol açtığı sorunların daha fazla görünür kılınmasına katkı sağlayarak özellikle üniversitelerin piyasa odaklı bir yaklaşıma yönelmesi sürecini ve bu sürecin bilimsel bilginin metalaşmasına ve kamu yararının giderek göz ardı edilmesine nasıl yol açtığını ortaya koyarken, aynı zamanda bu sürecin akademik özerkliği nasıl tehdit ettiğine dair önemli bulgular sunmaktadır. Bu bağlamda, bu çalışmanın üniversitelere hak ettiği değerin yeniden kazandırılarak piyasa egemenliğinden çıkarılmasına ve dolayısıyla topluma karşı sorumluluğunu koruyabilmesine, bilimsel bilgi üretiminin sadece toplumsal yarar için yapılması ve akademik özerkliğin yeniden kazanılabilmesi sürecinde politika yapıcılara, üniversite yönetimlerine ve akademisyenler arasında daha geniş bir farkındalık oluşturulmasına katkıda bulunmayı ummaktadır.

Bologna Süreci ve Üniversitelerde Neoliberal Yeniden Yapılanma

Üniversitelerin, yeni işlevler kazandırılarak, yerel ve küresel piyasalarla uyumlu hale getirilmesi Bologna süreci ile başlamıştır. Bu süreç küreselleşmenin yükseköğretime etkilerini çok açık bir şekilde göstermektedir. Bologna süreci, küreselleşmenin bir sonucu olarak özellikle Amerika'daki üniversitelerle rekabet edebilecek bir yükseköğretim örgütlenmesi oluşturmak amacıyla Avrupa'daki üniversitelerin bir araya gelerek "Avrupa Yükseköğretim Alanı" ve "Avrupa Araştırma Alanı" oluşturma hedefini içeren bir reform süreci olarak tanımlanabilir (Reinalda, & Kulesza, 2006). Avrupa'daki Bologna Süreci ve Lizbon Stratejisi, ilk olarak 40'tan fazla ülkeyi bir Avrupa Yükseköğretim Alanı'nı mümkün kılmak için bir araya getiren uluslararası katılımın en çarpıcı örneklerinden biri olarak görülmektedir (Altbach et al., 2009).

Bologna Süreci ve Lizbon Stratejisi, üniversitelerde piyasa hâkimiyeti kurma çabalarında tetikleyici bir rol oynamaktadır (Alberto & Antonio, 2004; Hartman, 2008). Bologna Süreci, yükseköğretim kurumlarını piyasaya açmayı ve sermaye gruplarının önceliklerine daha duyarlı hale getirmeyi, böylece bu kurumların sermaye gruplarının yönetimine daha fazla entegre olmasını kolaylaştırmayı amaçlamaktadır (Pechar, 2007).

Bu süreçle birlikte kıta Avrupası'ndaki ülkelerin yükseköğretim sistemlerini Anglo-Sakson yükseköğretim modeline dönüştürmesi en öncelikli beklentiler arasında yerini almıştır. Dolayısıyla bu beklenti aslında çok önemli bir değişime işaret etmiştir. Bilindiği üzere Anglo-Sakson modeli 19. yüzyılda ortaya çıkan Cambridge ve Oxford gibi üniversitelerin benimsediği piyasa odaklı ve girişimci bir yükseköğretim modelidir (Clark, 1998; Guerrero & Urbano, 2012). Dolayısıyla bu model, üniversiteleri rekabetçi bir ortamda faaliyet göstermeye zorlamakta, bu doğrultuda yükseköğretim kurumları, işgücü piyasasının ve toplumun taleplerini merkeze alarak eğitimin içeriğini ve sunumunu yeniden şekillendirmeye yönelmektedir (Knight, 2004).

Bu modelin benimsenmesi ile yükseköğretim sürecinde radikal dönüşümler yaşanmaya başlamıştır. Bu dönüşümler, üniversitelerin piyasa odaklı bir yaklaşımı benimsemelerine neden olmuş, sadece eğitim ve araştırma kurumları olarak değil, aynı zamanda küresel piyasalarla uyumlu çalışan yapılar olarak şekillendirilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu süreçte piyasaya yönelik eğitim ve araştırma faaliyetleri giderek daha fazla üniversitelerin odak noktası haline gelmeye başlamıştır (Wächter, 2004). Üniversitelerin özel sektörle daha fazla iş birliği yapması, araştırma ve geliştirme faaliyetlerine ağırlık verilmesi ve benzeri dönüşümlerle yükseköğretim kurumları, küresel işgücü ve pazar taleplerine daha fazla yanıt verir hale gelmiştir. Eğitimin kalitesini artırmayı ve Avrupa yükseköğretim kurumlarının uluslararası rekabet gücünü desteklemeyi amaçlayan kalite güvencesi ve akreditasyon önemli hale gelmiş, yükseköğretim kurumları akreditasyon süreçlerine tabi tutulmuştur. Bu reformların etkisi, yükseköğretim kurumlarını geleneksel bir üniversite anlayışından küresel rekabetin ve piyasa koşullarının şekillendirdiği yeni bir modele taşımıştır (Wächter, 2004).

Bu süreçle üniversitelerin hem sanayinin ihtiyaç duyduğu emek gücünü yetiştirme hem de piyasaya uygun ürün, yenilik ve araştırmalar üretme açısından sermaye birikim süreçleri ile daha fazla eklemlendiği görülmektedir (Narin, 2011). Bu dönüşüm, kapitalizmin yeni bir aşaması olarak tanımlanan bilgi ekonomisine geçiş ile yakından ilişkilidir. Bilginin doğrudan ekonomik değer üreten stratejik bir kaynak hâline gelmesi, üniversiteleri sermaye açısından merkezi kurumlar konumuna taşımıştır. Akademik bilginin metalaşması, akademik kapitalizm tartışmaları, tekno-kentlerin ve üniversite-sanayi işbirliği mekanizmalarının yaygınlaşması bu sürecin somut göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Gibbons ve arkadaşlarının (2012) “Mod 1”den “Mod 2”ye geçiş olarak tanımladığı bilgi üretim biçimindeki değişim, disiplinlerarası, uygulamaya dönük ve piyasa ile iç içe bir araştırma modelinin kurumsallaşmasına işaret etmektedir. Bu bağlamda sermayenin üniversiteye artan ilgisi, bilginin doğrudan ekonomik rekabet ve birikim stratejilerinin merkezine yerleşmesiyle açıklanabilir.

Bu süreç sonucunda ise kapitalist küreselleşme ile daha uyumlu hale getirilen üniversiteler eğitimden araştırmaya ve yönetime kadar her türlü faaliyetlerinde piyasa güdümü altında faaliyet gösterdikleri için özerkliklerini kaybetmeye başlamışlardır. Üniversitelerdeki kamu fonlarının azalmasıyla birlikte, araştırmalar giderek özel sektör fonlarına bağımlı hale gelmiştir. Eğitim programları giderek daha fazla piyasa odaklı bir yapılandırılma içine girmiştir. Üniversiteler piyasa taleplerine cevap vermek için öğrencilere “işgücü piyasasında değerli olacak” beceriler kazandıran programlar ve bölümler geliştirmeye başlamıştır. Bu dönüşüm, üniversitelerin özgün araştırmalar ve entelektüel katkılar yerine piyasa ihtiyaçlarına yönelik bilgi ve beceri aktaran kurumlar haline gelmesine yol açmaktadır (Giroux, 2007). Bazı üniversitelerin yönetim kurullarında iş dünyası temsilcilerinin bulunması, üniversitenin yönetim ve stratejilerinde piyasa önceliklerinin belirgin hale gelmesine yol açmaktadır. Bu durum, üniversitenin kararlarını akademik misyon doğrultusunda değil, ekonomik getiriler gözetilerek almasına sebep olmaktadır. Örneğin ABD üniversitelerinde piyasa güdümlü yönetim yapılarına geçişin

akademik özgürlük üzerinde kısıtlayıcı bir etkisi olduğu görülmektedir (Slaughter & Rhoades, 2004).

Yükseköğretim alanındaki dönüşümlerin ülkelerin kendine özgü iç dinamiklerine bağlı olarak da değişiklikler taşıdığını göz önünde bulundurmak gerekir. Dolayısıyla bu süreç her ülkede farklı şekillerde gerçekleştirilen bir dönüşüm hikâyesine sahiptir. Türkiye'deki üniversitelerin piyasa ile ilişkisi 1980'li yıllarda başlamıştır. 1980'lerden bu yana, kamusal hizmetlerin piyasaya açılmasını savunan görüş etrafındaki güçlü ve yeni ideolojik söylem dünyanın pek çok yerine yayılmış ve egemen söylem haline gelmiştir (Rizvi, 2016). Üniversitelerle piyasa ilişkisinin gerekliliği ile ilgili popülist söylem küreselleşme süreci ile birlikte daha egemen hale gelmeye başlamıştır. Böyle bir anlayışın egemen olduğu bir dönemde sistem değişimi için gerekli adımlar ne yazık ki demokratik olmayan yollarla atılmaya başlamıştır.

Sosyal devlet anlayışından neoliberal bir devlet anlayışına geçiş süreci dünyanın birçok yerinde olduğu gibi Türkiye'de de oldukça zor bir tarihsel süreci içerisinde barındırmaktadır. Türkiye'de 12 Eylül 1980'de iktidar askeri yönetim tarafından ele geçirilmiş ve ülkede sıkıyönetim ilan edilmiştir. Bu süreçte 2547 sayılı kanun ile kurulan Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK) kurulduğu günden itibaren akademisyenlerin ve üniversitenin özerkliğinin önündeki engellerden biri olmuştur (Timur, 2000). Tarihsel süreç içerisinde gerek yönetsel, gerek bilimsel bakımdan devlete karşı hiçbir zaman özerk olamayan üniversiteler, özelleştirme süreci ile köklü dönüşümlerle karşı karşıya kalmıştır. Küreselleşme ile gelen özelleştirme eğilimleri, yükseköğretimde kamu kaynaklarına olan bağımlılığı azaltarak, piyasa açısından daha girişimci ve rekabetçi yapıya sahip bir üniversite anlayışının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır (Altbach vd., 2009). Halihazırda böyle bir yapılanma içerisinde olan Türkiye'deki yükseköğretim sistemi Bologna sürecine katılımı ile daha fazla piyasa ile ilişkili hale gelmiş ve yüksek öğretim sisteminde köklü değişimlere yol açmıştır. Özellikle bu dönüşümden sonra Türkiye üniversiteleri Anglo Sakson geleneğe daha da yakın olmuştur.

Avrupa Birliği'nin gerçekleştirdiği en kapsamlı reformlardan biri olan Bologna Süreci'ne Türkiye, 2001 yılında katılarak yükseköğretim sistemini bu sürecin gerektirdiği standartlara uyumlu hale getirmek için önemli reformlara başlamıştır (Kaya, 2015). Bu süreç Türkiye'deki üniversitelerin uluslararası alanda rekabet gücünü artırma ve Avrupa ile akademik işbirliğini derinleştirmeye odaklı olmuştur. Sonraki süreçte Türkiye'de yükseköğretim alanındaki yapısal değişikliklerin neredeyse tamamı Bologna süreci ile ilişkili bir halde gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin Bologna sürecinin diğer Avrupa ülkeleri ile kıyaslandığında daha hızlı bir şekilde tamamlandığı görülmektedir.

Türkiye'nin Bologna sürecine üye olması ile birlikte üniversitelerin piyasa ile ilişkisi daha yakın bir hale gelerek üniversitelerde neoliberal dönüşüm süreci hız kazanmıştır. Bologna sürecine bağlı üniversitelerde çok sayıda reformlar yapılmış ve özel sektörle üniversiteler arasındaki işbirliği giderek artmıştır. Kamu fonlarının azalması ve alternatif kaynak arayışları özel sektörle daha fazla iş birliği yapma konusunda etkili olmuştur (Önal, 2012). Bu durum

özellikle mühendislik, işletme ve teknoloji gibi alanlarda daha yoğun bir şekilde görülmeye devam etmektedir. Bazı üniversiteler büyük sanayi ve teknoloji firmaları ile ortak araştırma projeleri geliştirmekte ve laboratuvar olanaklarını bu tür firmalar için tahsis etmektedir. Örneğin Orta Doğu Teknik Üniversitesi (ODTÜ) Teknokent, Türkiye'nin ilk teknoparklarından biri olup çeşitli sanayi ve teknoloji firmalarıyla işbirliği içinde çalışmaktadır. Teknokent içinde birçok firma, üniversitenin laboratuvar olanaklarından yararlanarak araştırma projeleri geliştirmektedir (ODTÜ, 2024). İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) Arı Teknokent, teknoloji ve inovasyon odaklı pek çok şirkete ev sahipliği yapmakta ve akademik araştırma ile özel sektör işbirliğini teşvik etmektedir. İTÜ'nün çeşitli mühendislik bölümleri, özel sektörle ortak projelerde yer almakta ve laboratuvarlarını bu projeler için kullanıma açmaktadır (İTÜARI, 2024). Gebze Teknik Üniversitesi (GTÜ) Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ile sıkı işbirliği içindeki GTÜ, özellikle Kocaeli ve çevresindeki sanayi bölgelerindeki firmalarla ortak projeler geliştirmektedir. Araştırma laboratuvarları bu işbirliklerinde aktif olarak kullanılmaktadır (GTÜ, 2024). Bilkent Üniversitesi Cyberpark, pek çok yerli ve yabancı şirketle işbirliği içinde çalışmaktadır. Bilkent Üniversitesi, Ar-Ge odaklı şirketlerle ortak projeler yürüterek araştırma laboratuvarlarını bu firmaların erişimine sunmaktadır (Bilkent Cyberpark, 2024). Bu teknoparklar ve işbirlikleri, Türkiye'de üniversitelerin sanayi ile daha fazla entegre olmasına ve piyasa odaklı bir araştırma ortamının gelişmesine, üniversitelerde akademik bağımsızlığın sınırlanmasına ve bilimsel çalışmaların önceliklerini piyasa taleplerine göre belirlenmesine yol açmaktadır. Türkiye'de olduğu gibi diğer ülkelerde de üniversite sistemi bir bütün olarak sermayenin kâr istenci ekseninde yeniden yapılandırılmaya çalışılmaktadır.

Bologna sürecinde küresel bir politikaya bağlı olarak ülkelerin yükseköğretim politikalarını şekillendirmesi beklenmektedir. Bu süreci bir nevi sömürgeleştirme biçimi olarak da görmek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Avrupa kurumları tarafından dayatılan eğitim çerçevelerinin, özellikle Asya'da, tarihsel hâkimiyet kalıplarını nasıl yansıttığını açık bir şekilde göstermektedir. Asya'da, eski sömürgecilerin yükseköğretim politikaları ve yapıları üzerindeki etkisinin önemli bir şekilde devam ettiği görülmektedir. Örneğin, Hindistan ve Endonezya gibi ülkeler, eski sömürgecilerinin eğitim modellerini benimsediği için yerel bilgi sistemlerinin ve kültürel bağlarının zaman zaman göz ardı edildiği bir durumla karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum, Bologna Süreci'nin yalnızca akademik standartlaşmayı teşvik eden teknik bir reform olarak değil, aynı zamanda sömürge güçlerinin tarihsel anlatılarını çağdaş eğitim uygulamaları aracılığıyla yeniden üreten bir mekanizma olarak değerlendirilmesine yol açmaktadır. Batı merkezli çerçeve ve değerlerin önceliklendirilmesi, yerel eğitim felsefelerinin ve bilgi üretim biçimlerinin marjinalleşmesi riskini beraberinde getirirken (Rizvi & Lingard, 2009) bu dönüşümün etkileri üniversitelerin kurumsal yapılarıyla sınırlı kalmamaktadır.

Bologna Süreci ile üniversitelerin piyasa odaklı bir yapıya doğru yeniden yapılandırılması, yalnızca yönetsel ve örgütsel düzenlemeleri değil, üniversitelerin temel işlevlerinden biri olan bilimsel bilgi üretimini de doğrudan etkile-

miştir. Bu yapısal dönüşüm, bilgi üretme pratiklerini piyasa ilişkileri içine çekmiş, bilimsel bilginin niteliği, işlevi ve değeri üzerine yeni ve eleştirel tartışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Üniversitelerde Bilimsel Bilgi Üretimi ve Metalaşması

Neoliberal politikalar ve piyasa odaklı yeniden yapılanma süreçleri, üniversiteleri yalnızca eğitim ve araştırma kurumları olmaktan çıkararak, bilimsel bilginin üretildiği, dolaşıma sokulduğu ve ekonomik değere dönüştürüldüğü mekânlar hâline getirmiştir. Neoliberal yeniden yapılanma süreciyle birlikte üniversitelerde bilimsel bilgi üretimi, kamusal yarar ve eleştirel düşünce temelinden giderek uzaklaşarak piyasa mantığına eklemlenen bir faaliyet alanına dönüşmüştür. Bologna Süreci'nin teşvik ettiği performans ölçütleri, rekabet, akreditasyon ve çıktı odaklılık, bilginin değerini toplumsal katkısından ziyade ekonomik getirisi üzerinden tanımlamaya başlamıştır. Bu bağlamda bilimsel bilgi, özgür ve özerk bir entelektüel üretim alanı olmaktan çıkarak fonlanabilirlik, ticarileştirilebilirlik ve piyasa talebine uygunluk kriterleriyle değerlendirilen bir meta niteliği kazanmıştır. Üniversiteler ise bu süreçte eleştirel bilgi üretiminin mekânları olmaktan çok, küresel bilgi piyasaları içinde rekabet eden kurumsal aktörler hâline gelmiştir.

Neoliberal dönüşümün üniversiteleri piyasa mantığına eklemlenmesi, bilginin üretim, dolaşım ve meşrulaştırılma süreçlerini de siyasal ve ekonomik güç ilişkileriyle daha doğrudan bağlantılı hale getirmiştir. Bu bağlamda bilim, yalnızca nesnel ve özerk bir bilgi üretim faaliyeti olarak değil, egemen ideolojiler ve piyasa dinamikleri tarafından şekillenen toplumsal bir etkinlik olarak konumlanmaktadır. Bilim siyasal güç ilişkilerine göre şekillenen bir toplumsal etkinlik olmakla birlikte genel olarak piyasa ilişkileri etrafında şekillenmektedir (Giroux, 2007).

Üniversitelerin, topluma ilişkin çeşitli konularda tek tipleştirilmiş bir anlayışı dayatarak düşünsel çeşitliliği sınırlandırma ve kontrol etme eğiliminin giderek daha görünür hâle geldiği söylenebilir. Bu bağlamda, Gramsci'nin kültürel hegemonya kavramı, bu süreci anlamamızda önemli bir çerçeve sunmaktadır. Gramsci'ye göre, toplumdaki baskın gruplar yalnızca siyasal ya da ekonomik güç aracılığıyla değil, aynı zamanda üniversiteler, medya ve edebiyat gibi kültürel kurumlar vasıtasıyla da kontrolü elinde tutar (Gramsci, 1971). Bu kurumlar, çeşitli konulara ilişkin tek tip bir anlayışı teşvik ederek düşünce çeşitliliğini baskılayabilir ve statükonun pekişmesine katkıda bulunabilir. Günümüzde üniversitelerin toplumsal çeşitlilik ve eleştirel düşünceyi kısıtlamaya yönelik eğilimleri, onları giderek daha fazla piyasa çıkarlarına hizmet eden kurumlar haline getirmektedir. Piyasalaşma, üniversiteleri daha fazla kaynak sağlamak için özel sektör ve hükümet çıkarlarına uygun bir çizgide durmaya zorlamaktadır. Bu da üniversitelerde daha standart, piyasa dostu bir anlayışın teşvik edilmesi eleştirel bakış açılarının sınırlandırılması riskini doğurmaktadır.

Gramsci'nin kültürel hegemonya teorisinde belirttiği üzere, baskın gruplar (piyasa odaklı aktörler ve sermaye), çıkarlarına hizmet eden düşünce biçimlerini artık yalnızca ekonomik güç aracılığıyla değil, aynı zamanda piyasalaşma

yoluyla üniversiteler gibi kültürel kurumlar üzerinden daha yoğun biçimde yaymaktadır (Gramsci, 1971). Üniversitelerin piyasalaşması sürecinde, fon ve kaynak sağlama gibi gerekçelerle üniversite yönetimleri ve akademisyenler, toplumsal ve ekonomik statükoya meydan okumayan, onunla uyumlu olan bir akademik çizgide kalmaya teşvik edilmektedir. Örneğin, bazı disiplinler (mühendislik, işletme, uygulamalı bilimler) bilimsel çalışmalar için daha fazla kaynak alırken, eleştirel sosyal bilimler ya da beşeri bilimler gibi alanlara daha az fon sağlanması, bu durumu somutlaştıran bir örnektir. Piyasa egemenliğinin hâkim olduğu bir ortamda üniversiteler, toplumda belirli konularda sorgulayıcı veya alternatif yaklaşımlar geliştirmek yerine, piyasanın çıkarlarına uygun bir kültürel hegemonya oluşturmaya katkıda bulunmaya gün geçtikçe daha fazla yaklaşmaktadır. Bu da üniversitelerin toplum yararına bilgi üretimi ve eleştirel perspektif sunma işlevini zayıflatmakta ve aynı zamanda bilim insanlarının sistemdeki mevcut yapıları sorgulamalarının önüne geçmektedir. Bu süreç, üniversitelerin misyonunu yeniden şekillendirerek onları geniş bir düşünce çeşitliliğini desteklemek yerine tek tip, piyasa odaklı bir anlayışa yönelten bir yapıya dönüştürmektedir.

Bilimin piyasaya açılması ile bilginin teknik boyuta indirgenmesi ve bilginin özelleştirilmesi, bilginin ortak değer olmaktan çıkartılıp bir “yatırım nesnesi”ne dönüşmesine yol açmaktadır. Kapitalist sistemde her şeyin metaleştirildiği gibi şüphesiz küresel aktörler tarafından bilimsel bilgi üretiminin de metaleştirilmesi hedeflenmektedir. Bu bağlamda bilimsel çalışmaların odağında neoliberal politikaların giderek daha fazla yer alması sonucunda “bilim için bilim” anlayışının yerini giderek “piyasa için bilim” anlayışının alması kapitalizm-bilim ilişkisini tekrar sorgulamayı gerektirmektedir. Kimyacı artık toplum için değil, Du Pont, Union Carbon, Eczacıbaşı, Roche, Bayer şirketleri için çalışmaktadır (Kükürt, 2009). Çevre biliminde, fosil yakıtların iklim değişikliği üzerindeki etkileri uzun zamandır bilinmektedir. Ancak, büyük enerji şirketlerinin lobileri ve hükümetler üzerindeki baskıları nedeniyle, bu tür araştırmalar geçmişte göz ardı edilmiş veya yavaşlatılmıştır. Çevreyle ilgili çalışmaların fosil yakıt endüstrisi tarafından finanse edilmesi, iklim değişikliğinin etkilerini küçümseyen bazı araştırmaların öne çıkmasına yol açmıştır (Union of Concerned Scientists, 2007).

Benzer şekilde, şeker endüstrisi de obezite ve kalp hastalıkları ile şeker arasındaki bağlantıyı gizlemek için bazı araştırmalara destek vermiştir (Kearns vd, 2016). Bazı ülkelerde tarafsız bilimsel araştırma merkezleri olan üniversiteler bile şimdi Amerika’da özel şirketlerin ya da mermi, bakteriyoloji silahları veya kitle yıkımı için başka araçlar üzerine çalışan hükümet bürolarının para yatırdığı projelerin merkezi olmaktadır (Kükürt, 2009, s. 21). Bu gibi durumlar, şirketlerin piyasa çıkarları doğrultusunda bilimi etkileme çabalarının sadece bazı örneklerindedir. Bu örnekler bilimsel bilginin şirketlerin çıkarları doğrultusunda yönlendirildiği ve tarafsızlık sorunu oluşturabileceği konusunda soru işaretleri yaratmaktadır.

Birçok bilimsel bilginin toplumun ihtiyaçlarından öte sermayenin ihtiyaçlarına göre şekillenmesi bilimsel bilginin üretiminde hangi saiklerle yola çıkılması gerektiğine dair kadim soruyu tekrar düşünmeyi gerektirmektedir (Özügurlu,

1998). Mülkiyet ilişkilerine bağlı olan bilimsel bilginin üretiminin kâr amacına, yayılmasının ticarileşmesine bağlı hale geldiği, bu yüzyılda artık daha açık bir şekilde görülebiliyor. Bilimin piyasa ile ilişkisi tarihte hiç olmadığı kadar güçlenmiştir. Dolayısıyla bilimsel bilginin hakikati arama çabasına bağlı olarak üretildiği, insanlığın evrensel bilgi hazinesine ait, kamusal kullanıma açık olduğu ve toplumsallaşarak yayıldığı günler geride kalmaya başlamış durumdadır.

Ball (2012) yükseköğretimin neoliberalleştirilmesi sürecinde hem uygulamaların hem de ilkelerin birlikte ele alınması gerektiğinin altını çizerek bu süreçte değişim değerinin giderek üniversite söyleminin ve karar almanın aracı haline geldiğini öne sürer. Bu bağlamda neoliberal politikaların egemen olduğu üniversite bilginin yaratılması ve yayılmasından çok değişim değeri üretimiyle daha yakından bir ilişki içerisindedir. O halde üniversite hem pratikte hem de ilkesel olarak piyasa kurallarına bağlı bir şekilde varlık göstermeye başlamıştır. Üniversitelerde üretilen bilimsel çalışmalar bir taraftan kapitalist ideolojiyi yeniden üretmeye, diğer taraftan sermaye birikimine katkı sağlayacak beklentilere uygun çalışmalar haline gelmektedir (Kükürt, 2009). Kapitalizmin bilim alanına girişi ile akademik kapitalizmin egemen olduğu üniversitelerdeki bilgi üretimi de kaçınılmaz olarak metalaşmaktadır.

Bilginin metalaşması ile akademisyenler, araştırmalarını finansal destek sağlayan büyük şirketlerin çıkarlarına uygun şekilde yapmaya zorlandıkları bir sürecin içerisinden geçmektedirler. Örneğin ilaç endüstrisi bazı sağlık araştırmalarını finansal olarak desteklemekte ve bu destekler, araştırmaların sonuçlarını şirketlerin lehine etkileyebilmekte, çarpıtılmasına neden olmaktadır (Angell, 2005). Bilimsel bilginin metalaşması hem akademisyenlerin piyasa odaklı araştırmalar yapmaya teşvik edilmesine hem de bu nedenle bilimsel tarafsızlığın zedelenmesine neden olmaktadır. Sonuç olarak bilim insanları, yürütecekleri bilimsel çalışmaları özgürce belirleyememekte, bu nedenle çalışma süreçleri üzerinde karar alma ve denetim kurma olanaklarını giderek yitirmektedir. Bu durum, bilim insanların ürettikleri bilimsel bilgiyle kurdukları ilişkinin zayıflamasına ve nihayetinde kopmasına yol açarak derin bir yabancılaşma sürecini beraberinde getirmektedir. Bu süreçte bilimsel bilgi, bilim insanların emeklerinin ve emek güçlerinin bir ürünü olmaktan çıkarak, üreticisinden kopan ve bir meta niteliği kazanan bir varlık hâline gelmektedir. Lukács'ın (2006) "şeyleşme" kavramı ile tanımladığı bu durumda emek, rasyonelleştirilerek salt nicel ölçütler üzerinden değerlendirilmektedir. Aynı zamanda bilim insanının faaliyeti, kendisine karşı nesnelleşmekte, böylece üretim süreci öznel ve yaratıcı bir etkinlik olmaktan çıkarak, üreticisinden kopuk bir biçimde varlık kazanan bilgi nesnelere üretimine indirgenmektedir.

Her şeyin metalaştırıldığı bu süreçte, bilim insanların giderek değişim değeri olan bilgileri üretmeye yönelmesi, bilimsel bilgi üretiminin anlamında da köklü bir dönüşüme işaret etmektedir. Bilimsel bilgi üretimi, bu bağlamda, kamusal yarar ve eleştirel düşünceden ziyade akademik kariyer elde etmeye, rekabet gücünü artırmaya ve öğrenci merkezli olmaktan çok pazarın ve sermayenin ihtiyaçlarına hizmet eden bir faaliyet alanına dönüşmektedir

(Coşkun, 2008, s. 198). Bu süreçte bilim insanlarının araştırma problemini seçme biçimleri, dayandıkları kuramsal çerçeveler, araştırma sonuçlarını sunma pratikleri, çalışma ortamındaki ilişkiler, eğitim faaliyetleri ve sundukları eğitimin içeriği giderek piyasa dinamiklerinden etkilenmeye başlamaktadır. Böylece değişim değeri yaratma kaygısı tüm akademik sürece egemen olmakta, akademisyenlik faaliyeti de kamusal ve eleştirel bir entelektüel uğraş olmaktan uzaklaşarak piyasa değeri üzerinden işleyen bir emek biçimine dönüşmektedir. Coşkun'un (2008, s.199) bu bağlamda yaptığı saptama, akademik özgürlük üzerine düşünürken önemli bir katkı sunmaktadır:

Bilimsel çalışmalar bir kez pazarlamaya yönelik olarak yapıldığında, daha doğrusu bilimsel üretim değişim değerine sahip bir çıktı haline getirilip akademik bir rekabet konusuna dönüştürüldüğünde her türlü akademik ve bilimsel özerklik de bir tarafa bırakılacak, akademisyen bizzat pazarın/pazar ilişkilerinin merhametine terk edilecek(tir).

“Akademisyenlerin piyasanın merhametine terk edilecek olması” akademik özgürlüğün ve bilim insanlarının otoritelerinin giderek ortadan kalkmasının görünür kılınmasında çarpıcı bir benzetme olarak görülebilir. Akademisyenlerin piyasanın merhametine terk edilecek olmasında başrol oynayan özellikle girişimci üniversiteler, başarı sıralamalarında ilk sıralarda yer alabilmek için bilim insanlarını akademik kapitalizmin gereklerine uygun çalışmalar yapmaları konusunda teşvik etmekte ya da terfi kriterleri ile bu çalışmalarını yapmaya zorlamaktadır (Perkmann & Walsh, 2007).

Özellikle dünya çapında tanınan Stanford Massachusetts Institute of Technology, Oxford, Harvard, California ve Berkeley gibi araştırma üniversiteleri bilim insanlarını piyasa odaklı araştırmalar yapmaya, girişimcilik faaliyetlerine katılmaya ve start-up kültürüne teşvik etmektedirler. Bilim insanlarının bu tür faaliyetlere katılımı ödüllendirmektedir. Ayrıca girişimci üniversiteler bilim insanlarına çeşitli girişimcilik programları sunmakta ve bu tür faaliyetler için finansal ve lojistik destek sağlamaktadırlar (Etzkowitz & Leydesdorff, 2000).

Akademik kapitalizmin gereklerine uygun üretim pratiklerinin dışında kalmayı tercih eden akademisyenlerin çeşitli yapısal sorunlarla karşı karşıya kaldıkları bilinmektedir (Rhoades & Slaughter, 2004). Bu sorunlar arasında çalışmaların üniversite tarafından görünmez kılınması ya da dışlanması, finansal güvencesizlik, kariyer ilerlemede aksaklıklar ve güvensiz çalışma ortamları öne çıkmaktadır. Piyasa değeri üretmeyen ya da akademik emeğini pazarlama performansı üzerinden değerlendiren ölçütlere uyum sağlayamayan akademisyenler ile bu çerçevenin dışında kalan akademik üretimler, akademik alanın dışına itilme ya da periferide konumlandırılma riskiyle karşı karşıya kalmaktadır (Coşkun, 2008, s. 198).

Bilimsel bilgi üretiminin arz ve talebe göre belirlendiği, bilginin pazara yönelik bir meta haline getirildiği bir süreçte, bilimsel üretim kaçınılmaz olarak deyim yerindeyse pazar değeri olan bilgi alanlarına doğru hızla kaymaya devam ederken, bilim insanlarının çoğu bu süreci ya sessiz ya da memnun bir şekilde

izlemektedir. Dolayısıyla akademide oluşan bu sessizlik ve memnuniyet kültürü, akademik özgürlüğün giderek daha fazla ortadan kaybolmasında en etkili sebeplerden biri haline gelmektedir. Bugün binlerce şirketin kurucusunun ya da ortaklarının bilim insanlarından oluştuğu görülmektedir. Hem buluşlarını ticarileştirmenin bir yolu olarak şirket açan hem de bu şirketler üzerinden daha fazla para kazanmayı hedefleyen bilim insanlarının, bilim insanı kimliğinin yerini iş insanı kimliğine bıraktığı görülmektedir. Bilim insanlarını “akademik girişimcilere” dönüştüren bu mesele konusunda Giroux (2007, s.26) daha da ileri bir noktaya dikkat çekmektedir:

Aynı derecede rahatsız edici olan bir başka durum da çok sayıda akademisyenin, araştırmalarına sponsor olan şirketlerin hisselerine sahip olmalarıdır. Kamusal değerlerle ticari menfaatler arasındaki sınırlar ortadan kalktığı için birçok akademisyen gerçeği aramaktan çok şirket menfaatlerini gözetmekle ilgilenmektedir.

Giroux’un (2007) dikkat çektiği noktadan hareket edildiğinde akademik kapitalizmin ilkelerine bağlı bilim insanlarının, gizli özelleştirme uygulamaları arasında yer alan ve çok etkili bir şekilde kullanılan sponsorluk faaliyetleri yoluyla kendi şirketlerinin reklamlarını yapmaları daha fazla kâr elde etme arzusunda olduklarını açık bir şekilde göstermektedir (Ball & Youdell, 2008). Şirket kültürünün egemen olduğu üniversiteler bilim insanlarını sadece kendi çıkarlarını düşünen rekabetçi bireyler başka bir deyişle homo economicus haline getirmektedir. Bu bağlamda bilimsel araştırmalar yoluyla elde edilen bilgi, bu anlayışla beraber insanlığın ortak yararına, evrensel değerlerine hizmet etmekten çok kâra ve kişisel çıkarlara hizmet eder duruma gelmektedir.

Bilim insanlarının piyasa değeri olan araştırmalara yönelmelerinin diğer bir nedeni ise daha önce belirtildiği gibi Bologna süreci ile yükseköğretim politikalarında yaşanan dönüşümdür. İktisadi rasyonalite çerçevesinde yaşanan dönüşümlerle birlikte akademik kapitalizme merhaba diyen üniversiteler tıpkı özel mal ve hizmet sunan işletmeler gibi maksimum seviyede kâr elde etme amacını ön planda tutarak yükseköğretim hizmetleri vermeye başlamışlardır (Aktan, 2021). Yükseköğretim politikalarında akademik kapitalizmin egemen olduğu bu süreçte siyasal iktidarların üniversite programlarını araçsal bir yaklaşımla teknik becerilere dayalı olarak oluşturduğu ve piyasa ideolojisine yönelik politikalar izlediği görülmektedir. Bunun sonucunda bilim insanlarının araştırma tercihlerindeki değişimlere bağlı olarak piyasa değeri olan araştırmaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Rasyonelleşme yoluyla bilim insanlarının bireysel nitel özellikleri giderek dışarıda bırakılmaktadır. Bu durum çalışma sürecinin rasyonel bir hesaplama yoluyla bölünmesine ve böylece bilim insanlarının yürüttüğü faaliyetin bütünüyle olan ilişkisinin de parçalanmasına ve harcadığı emeğin kendini mekanik olarak tekrarlayan bir işleve indirgenmesine yol açmaktadır. Aynı zamanda akademisyenin hem nesnel açıdan hem de çalışma süreci ile olan ilişkisi açısından bilim insanını artık bu sürecin gerçek bir öznesi olmaktan çıkarmaktadır. Lukacs’ın deyişiyle bilim insanları “kendisinden tamamıyla bağımsız ve hazır olarak önünde çalışır bulduğu, üstelik yasalarına da iradesi dışında uymak zorunda kaldığı mekanik bir sistemin içine

sokuşturulmuş ve böylece mekanikleştirilmiş bir parça rolünü” (Lukacs 2006, s.161) oynamaktadır. Bu bağlamda Gorz’un (2007) belirttiği gibi burada yürütülen faaliyetin kendine ait bir amacı olmadığı, kendi amaçları dışında bir amaca hizmet ettiği için özerk olmadığı öne sürülebilir.

Sonuç olarak bu süreç sonucunda bilimsel faaliyetler bilim insanının özgürce karar verdiği bir süreç sonucunda ortaya koyduğu emek ürünü olmaktan çıkmıştır. Heteronom çalışma koşullarının egemen olduğu bir ortamda çalışmalarını özerk bir şekilde yürütmek için mücadele eden ve direnen bilim emekçileri olmasına karşın genel olarak bilimsel araştırma faaliyetlerinin akademik kapitalizmin egemen olduğu bilimsel çalışma alanlarında özerk bir faaliyet olarak yürütüldüğü söylenemez.

Sonuç ve Tartışma

Bu yazıda, Bologna Süreci ile ivme kazanan neoliberal yeniden yapılanmanın üniversiteleri nasıl piyasa mantığına eklediği ve bu dönüşümün bilimsel bilgi üretimi üzerindeki etkileri eleştirel bir perspektifle tartışılmıştır. Bulgular ve kuramsal tartışmalar, üniversitelerin giderek kamusal yarar ve eleştirel düşünce üretme işlevinden uzaklaşarak, piyasa taleplerine göre şekillenen kurumsal yapılara dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Bilimsel bilginin üretimi, dolaşımı ve meşrulaştırılması süreçleri fonlanabilirlik, ticarileştirilebilirlik ve değişim değeri gibi ölçütler üzerinden değerlendirilmeye başlanmış, bu durum bilginin kamusal niteliğini zayıflatarak onu metalaşmış bir çıktı haline getirmiştir.

Akademik kapitalizmin üniversitelerde egemen hale gelmesiyle birlikte, bilim insanlarının araştırma gündemleri, kuramsal tercihleri ve üretim pratikleri de piyasa dinamikleri tarafından belirlenir olmuştur. Eleştirel, sorgulayıcı ve kamusal yararı önceleyen araştırmalar giderek marjinalleşirken, sermaye birikimine katkı sunan, kısa vadeli ekonomik getirisi olan çalışmalar teşvik edilmektedir. Bu süreç, akademik özerkliği aşındırmakla kalmamakta, aynı zamanda bilim insanlarının emekleriyle kurdukları ilişkiyi de dönüştürerek yabancılaşmayı derinleştirmektedir. Bilimsel üretim, bilim insanının öznesi olduğu bir entelektüel faaliyet olmaktan çıkarak, heteronom koşullar altında yürütülen, performans ve rekabet baskısıyla biçimlenen bir emek sürecine indirgenmektedir. Bu bağlamda, üniversitelerin yalnızca piyasa aktörlerinin taleplerine yanıt veren kurumlar haline gelmesi, bilginin toplumsal dönüşüm yaratma potansiyelini de ciddi biçimde sınırlamaktadır. Gramsci’nin kültürel hegemonya kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, üniversiteler giderek egemen ideolojinin yeniden üretildiği alanlara dönüşmekte, eleştirel düşünce ve alternatif bilgi üretimi zayıflatılmaktadır. Böyle bir ortamda akademik sessizlik ve uyum kültürü, piyasa egemenliğinin sürdürülmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Ancak bu hegemonik sürecin işleyişi, yalnızca yapısal mekanizmalarla değil, aynı zamanda akademik öznelerin bu yapılarla kurdukları ilişki üzerinden de anlaşılmalıdır.

Neoliberal dönüşüm sürecinde bilim insanları yalnızca yapısal baskıların pasif taşıyıcıları değil, aynı zamanda bu sürecin yeniden üretiminde ya da dönüştürülmesinde rol oynayan özneler olarak da değerlendirilmelidir. Bu

bağlamda “aktif rıza” kavramı, akademisyenlerin piyasa temelli performans ölçütlerini ve rekabetçi normları içselleştirerek bu yapının sürdürülmesine nasıl katkıda bulunabildiklerini açıklamak açısından önemlidir. Ancak bu durum, bilim insanlarının tümüyle edilgen konumda oldukları anlamına gelmemektedir. Aksine, neoliberal rasyonalitenin egemenliği altında dahi mikro ve makro düzeyde çeşitli direniş pratikleri ortaya çıkabilmektedir. Mikro düzeyde, araştırma gündemini kamusal yarar doğrultusunda belirleme, eleştirel içerikleri müfredata dâhil etme ya da dayanışma ağları oluşturma gibi pratikler öne çıkarken, makro düzeyde sendikal örgütlenmeler, kolektif akademik oluşumlar ve kamusal üniversite savunusu gibi daha örgütlü karşı koyuş biçimleri görülebilmektedir. Bu çerçevede akademisyenlerin failliğini görünür kılmak, neoliberal dönüşümün yalnızca belirleyici bir yapı değil, aynı zamanda mücadeleye açık bir alan olduğunu da ortaya koymaktadır. Akademisyenlerin bu çok katmanlı konumunu dikkate alarak üniversitelerin dönüşümünü yalnızca yapısal zorunluluklar üzerinden değil, aynı zamanda öznellikler, rıza mekanizmaları ve direniş imkânları üzerinden de değerlendirmesi önem taşımaktadır.

Tam da bu noktada, eleştirel pedagoji önemli bir karşı çıkış alanı sunmaktadır. Eleştirel pedagoji, eğitimi ve bilgi üretimini nötr ve teknik süreçler olarak değil, güç ilişkileri, ideoloji ve toplumsal eşitsizliklerle iç içe geçmiş politik alanlar olarak ele alır. Bu yaklaşım, üniversitelerin piyasa mantığına teslim edilmesine karşı bilginin kamusal, özgürleştirici ve dönüştürücü niteliğini yeniden düşünmeyi mümkün kılar. Eleştirel pedagojinin temel iddiası, eğitimin ve bilginin yalnızca mevcut toplumsal düzeni yeniden üretmekle yetinmemesi, aksine bu düzeni sorgulayan ve dönüştüren bir pratik olması gerektiğidir. Bu doğrultuda eğitimciler ve akademisyenler, piyasa odaklı performans ölçütlerini sorgulayan, bilginin değişim değerine indirgenmesine karşı duran ve kamusal yararı merkeze alan bir akademik duruş geliştirmekle yükümlüdür. Eleştirel pedagojik bir perspektif, eğitimcilerin yalnızca bilgi aktaran teknisyenler değil, toplumsal sorumluluk taşıyan entelektüeller olarak konumlanmasını gerektirir. Akademisyenlerin, müfredat tasarımından araştırma gündemlerine, öğretim pratiklerinden kurumsal yönetime kadar her düzeyde neoliberal rasyonalitenin etkilerini görünür kılmaları ve bunlara karşı kolektif direniş biçimleri geliştirmeleri önem taşımaktadır.

Ayrıca eleştirel pedagojinin sunduğu imkânlar, üniversitelerde dayanışma ağlarının güçlendirilmesi, akademik emeğin kolektif savunusu ve alternatif bilgi üretim pratiklerinin geliştirilmesi açısından da önemlidir. Akademisyenlerin yalnızca bireysel kariyer stratejileriyle değil, kolektif mücadele ve dayanışma pratikleriyle hareket etmeleri, akademik özgürlüğün yeniden kazanılmasında kritik bir rol oynayabilir. Bu bağlamda sendikal örgütlenmeler, eleştirel akademik kolektifler ve kamusal üniversite savunusu, piyasa egemenliğine karşı önemli araçlar olarak değerlendirilebilir. Üniversitelerin neoliberal dönüşümü ve bilimsel bilginin metalaşması kaçınılmaz ve doğal süreçler olarak değil, belirli siyasal, ekonomik ve ideolojik tercihler sonucunda ortaya çıkan tarihsel süreçler olarak ele alınmalıdır. Bu nedenle bu dönüşümün tersine çevrilebilmesi de mümkündür. Eleştirel pedagoji, bu yönde hem kuramsal hem de pratik bir mücadele zemini sunmakta, üniversite-

lerin yeniden kamusal, özerk ve toplumsal sorumluluk taşıyan kurumlar haline gelmesi için güçlü bir imkân alanı yaratmaktadır. Eğitimcilerin ve bilim insanlarının bu imkânı sahiplenmesi, yalnızca akademinin değil, demokratik bir toplumun geleceği açısından da yaşamsal önemdedir. Sonuç olarak, kamusal, özerk ve dayanışmacı bir akademi tahayyülünü birlikte kurma sorumluluğunu üstlenmek çok önemli bir yere sahiptir, zira dönüşüm, ancak kolektif bilinç ve ortak mücadeleyle mümkün olabilir.

Kaynakça

- Aktan, C.C. (2021) *Academic Capitalism From Transnational Higher Education to Multinational Higher Education Companies*. Konya: Litera Turkish Publications
- Alberto, A. ve Antonio M. (2004). Epidemiology and the Bologna Saga. *Higher Education*, 48, 79- 100.
- Altbach, P.G., Reisberg, L. ve Rumbley, L.E. (2009) *Trends in Global Higher Education: Traking an Academic Revolution*. France: UNESCO 2009 World Conference on Higher Education
- Angell, M. (2005) *The Truth About The Drug Companies: How They Deceive Us and What To Do About it*. New York: Random House.
- Ball, S. ve Youdell, D. (2008) Hidden Privatisation in Public Education. *Education International*. Belgium: Brussels
- Ball, S. J. (2012) 'Performativity, Commodification and Commitment: An I-Spy Guide to the Neoliberal University', *British Journal of Educational Studies*, 60 (1), ss.17-28.
- Bilkent Cyberpark (2024) *Erişim: <https://www.cyberpark.com.tr/>* (Erişildi: 25 Ocak 2026).
- Clark, B. R. (1998) *Creating Entrepreneurial Universities: Organizational Pathways to Transformative Change*. Oxford: Pergamon Press.
- Coşkun, M. K. (2008) 'Üniversite Eğitimi ve Akademisyenler: QuoVadis?', *Toplum ve Demokrasi Dergisi*, 2 (3) ss. 197-202.
- Etzkowitz, H. ve Leydesdorff, L. (2000) 'The dynamics of innovation: From national systems and 'mode 2' to a triple helix of university-industry-government relations'. *Research Policy*, 29 (2), ss. 109-123. [https://doi.org/10.1016/S0048-7333\(99\)00055-4](https://doi.org/10.1016/S0048-7333(99)00055-4)
- Giroux, H.A. (2007) *Eleştirel Pedagoji ve Neoliberalizm*. İstanbul: Kalkedon

- Gibbons, M., Limoges, C. Nowotny, H. Schwartzman, S, Scott, P. ve Trow, M. (2012) *The New Production of Knowledge: The Dynamics of Science and Research in Contemporary Societies*. Sage Academic Books. London: SAGE Publications
- Gorz, A. (2007) *İktisadi Aklın Eleştirisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları
- Gramsci, A. (1971) *Selections from The Prison Notebooks* Q. Hoare ve G. Nowell-Smith (eds. and trans.). New York: International Publishers.
- GTU (2024) Erişim: <https://gtuteknopark.com/firmalarimiz/> (Erişildi: 25 Ocak 2026).
- Guerrero, M. ve Urbano, D. (2012) 'The development of an entrepreneurial university', 37, ss. 43-7, Available at: <https://doi.org/10.1007/s10961-010-9171-x>
- Hartmann, E. (2008) 'Bologna Goes Global: A New Imperialism in the Making?', *Globalisation, Societies and Education*, 6 (3), ss. 207-220.
- İTU ARI (2024) Erişim: <https://www.ariteknokent.com.tr/tr/teknolojifirmalari/teknokentli-firmalar> (Erişildi: 25 Ocak 2026).
- Kaya, A. (2015) 'Critical voices against the Bologna Process in Turkey: Neo-liberal governance in higher education'. *New Perspectives on Turkey*, 52, ss. 105-133. <https://doi.org/10.1017/npt.2015.13>
- Kearns, C. E., Schmidt, L. A., ve Glantz, S. A. (2016) 'Sugar industry and coronary heart disease research: A historical analysis of internal industry documents'. *JAMA Internal Medicine*, 176(11), ss. 1680-1685. <https://doi.org/10.1001/jamainternmed.2016.5394>
- Knight, J. (2004) 'Internationalization remodeled: Definition, approaches, and rationales'. *Journal of Studies in International Education*, 8(1), ss. 5-31. <https://doi.org/10.1177/1028315303260832>
- Kükürt, R. O. (2009). *Üniversitelerde Bilgi Üretimi Üzerine Epistemolojik Bir Analiz*. Eğitim Bilim Toplum Dergisi, 26, 100-129.
- Lukacs, G. (2006). *Tarih ve Sınıf Bilinci*. İstanbul: Belge Publishing.
- Narin, Ö. (2011). *Bologna Süreci Sorgulanıyor: AB'nin Akademik Tahakkümünün Sosyalist Tahlil, Eleştirisi ve Reddiyesi*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Önal, N. E. (2012) 'The marketization of higher education in Turkey (2002-2011)' in İnal, K. and Akkaymak, G. (eds.) *Neoliberal Transformation of Education in Turkey*. New York: Palgrave Macmillan's Postcolonial Studies in Education. Palgrave Macmillan, pp. 125-138. https://doi.org/10.1057/9781137097811_10
- Özügurlu, M. (1998) 'Üniversite ve Sanayi İşbirliği Programı Üzerine Bir Eleştiri', *Kültür ve İletişim*, 1 (2), ss.47-76.

- Pechar, H. (2007) 'The Bologna Process A European Response to Global Competititon in Higher Education', *Canadian Journal of Higher Education*, 37(3), ss. 109- 125.
- Perkmann, M., ve Walsh, K. (2007) 'University–industryrelationships and open innovation: Towards a research agenda'. *International Journal of Management Reviews*, 9(4), ss. 259–280.
<https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2007.00225.x>
- Reinalda, B. ve Kulesza, E. (2006). *The Bologna Process – Harmonizing Europe’s Higher Education: Including The Essential Original Texts*.Leverkusen:Verlag Barbara Budrich.
<https://doi.org/10.2307/j.ctvbkk39v>
- Rizvi, F ve Lingard, B. (2009) *GlobalizingEducation Policy*. Routledge
- Rizvi, F. (2016) Privatization in Education: Trends and Consequences. *Education Research and Foresight Series*. No: 18. Paris: UNESCO.
Erişim: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000246485>
- Slaughter, S, ve Rhoades, G. (2004) *Academic Capitalism and the New Economy: Markets, State, and Higher Education*. Johns Hopkins University Press.
- Union of ConcernedScientists. (2007) *Smoke, Mirrors& Hot Air: How ExxonmobilUses Big Tobacco’sTactics to ManufactureUncertainty on Climate Science*. Union of ConcernedScientists.
- Wächter, B. (2004) 'The Bologna process: Developments and prospects'. *European Journal of Education*, 39(3), ss. 265-273.
<https://doi.org/10.1111/j.1465-3435.2004.00182.x>